ది రోడ్

శ్రీ పి. కేశవరెడ్డి

(గత సంచిక తరువాయి)

3

ఒంటిల్లు అగ్రహారంలోని ఒక రైతు ఇంట్లోని ఆవుకు జబ్బు చేసింది. రైతు మొదట నాటు వైద్యంచేసి చూశాడు. తరవాత పశుగణాభివృద్ధి కేంద్రంలోని పశువుల డాక్టరును పిలుచుకొచ్చి చూపించాడు. అప్పటికి ఆవు తన నాలుగుకాళ్లపైన నిలబడి రెండునెల లయింది. ఆవును పరీక్షించిన డాక్టరు జబ్బు నయమయ్యే సూచన లేవీ లేవని తేల్చి చెప్పేశాడు.

ఆశ వదులుకున్న రైతు మాలపల్లికి కబురు పెట్టాడు. 'ఇయాల పెద మాంసం రో. బోడిరెడ్డిగారి కర్రావు సచ్చింది.'అంటూ ఒకరికొకరు చెప్పుకుంటూ సంబరపడ్డారు హరిజనులు. వారంతా కలిసి అగ్రహారానికి వచ్చారు.

రైతుభార్య పసుపుచల్లిన బట్టను ఆవుమీద కప్పింది. తలవద్ద కర్పూరం వెలిగించి, దండంపెట్టుకుని వెనుదిరిగింది. హరిజనులు ఆవుకాళ్లను ఒకటిగ చేర్చికట్టి, కాళ్లమధ్య పొడగాటి వెదురుబొంగును దూర్చి, భుజాలమీద మోసుకునిపోతుంటే రైతు భార్యకు కడుపులో దేవినట్లయింది. దాని పగ్గం పట్టుకుని ఆమె గనిమలవెంబడి మేపుతూ ఉండేది. ప్రత్తిగింజలను నానవేసి కుడితిపెట్టేది. ప్రతి శుక్రవారం దాని గిట్టలమీద, నుదుటిమీద పసుపుపూసి కుంకుమపెట్టి పూజలుచేసేది.

నాయకుడు ముందు నడుస్తుండగా మిగిలిన హరిజనులు ఆవును మోసుకుంటూ అతని వెనక నడుస్తున్నారు. నాయకునిపేరు కుట్టిగాడు. మాలపల్లిలోని బహుకొద్ది అక్షరాస్యులలో అతడొకడు.

ఆ బృందం చీకిరాళ్లతోపులోకి ప్రవేశించింది. వారు నడుస్తుంటే ఎండిన మర్రిఆకులు కాళ్లకింద బడి పళపళ నలుగుతున్నాయి.

వాళ్లు తూకాలబండమీద ఆవును దించారు. రెండు బండలసందున జానెడెత్తు గడ్డి పెరిగిఉంది. ఆవు వదులుతున్న ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసములకు అనుగుణంగా ఆ గడ్డి కదులుతూఉంది. ఒకడు చీపురు తీసుకుని బండను శుద్ధిచెయ్యసాగాడు. బండమీద ఎర్రటిమరకలు అస్పష్టంగా కనిపిస్తున్నాయి. ఆ మరకలు గతవారం ఇక్కడ వధింపబడిన దున్నపోతు యొక్కరక్తపు మరకలు. బండప్రక్కన ఉన్న ఈత పొదలలో రాసిగా పడిఉన్న ఎముకల విషయమై ఊరకుక్కలు కాట్లాడుకుంటూ ఉన్నాయి.

కుట్టిగాడు గోచిబిగించి కట్టుకుని,' కుంటోడా గడ్డపార ఇలా అందుకో' అన్నాడు.

కుంటోడు గడ్డపలుగును అందించి, 'కుట్టిమాఁవా, ఈ సుట్టుపట్ల గామాల్లో యాడాలేనిరోగం మన బోడ్రెడ్డిగారి ఆవుకు ఎలా వచ్చిందంటవు ?' అనడిగాడు.

కుట్టిగాడు గునపాన్ని ఆవు నుదిటికేసి గురి చూస్తూ,' 'బోడ్రెడ్డి పెండ్లాం జంగపోనికి కొంగు వేస్తాంది కదు. తిరపతి గంగమ్మకు కోపమొచ్చి ఆవును మింగేసిందేమో. ఐనా మనకెందుకు అవన్నీ. ఆవు ఏనుగులాగ ఉంది. పీశెడు కొవ్వుపడుతుంది. పదిసేర్లు నెత్తురు పట్టవచ్చు. అది చాలదా?' అన్నాడు.

'పీశెలూ శేర్లు లెక్కపెట్టుకుంటే సరిపోతుందా. ఈ మాంసాన్నితింటే వాళ్ళు ఏమవుతుందో ఆలోచించుకో నక్కరలేదా?' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు బండమీదికి ఎక్కివస్తూ. రోడ్డు నిర్మాణ పథకాన్ని హరిజనులకు వివరించిచెప్పి, వారిని కార్యోన్ముఖులుగా చేయడానికి సుబ్బారాయుడు నిన్నటినుంచి ప్రయత్నిస్తున్నాడు. వారందరను ఒకచోటగా కలుసుకోవడానికి తూకాలబండకన్న మెరుగైన చోటు అతనికి లభించ లేదు.

కుట్టిగాడు చేతిలోని గునపాన్ని క్రిందకు దించాడు. అతడు వెనుదిరిగిచూసి, 'నువ్వెట్రా సుబ్బారాయుడూ. చేసేది శివపూజ—కుడిచేది మాలకూడు అన్నట్టుంది నీ వ్యవహారం. పటాలంలో దినమూ రాత్రీ ఎద్దుమాంసం మెక్కుతావు. ఇక్కడమాత్రం సుద్దులు చెప్తావు' అన్నాడు

సుబ్బారాయుడు ఆవుకేసి ముఖం చిట్లించి చూసి, 'ఇలాంటి పుచ్చిపోయిన గొడ్లను, చచ్చిపోయిన గొడ్లను పటాలంలో వాళ్లు తినరు. పరిపూర్ణమైన ఆరోగ్యంతో ఉన్నవని డాక్టర్లచేత సర్టిఫై చేయబడిన ఎద్దులమాంసాన్నే తింటారు.' అన్నాడు.

కత్తులకు పదును పెడుతున్న కుంటోడు, 'మిమ్మల డాక్టర్లు కాస్తే మమ్మల తిరపతిగంగమ్మ కాస్తదిలేరా రాయుడూ' అన్నాడు.

చీపురుతో బండను శుభ్రం చేస్తున్నవాడు, 'మ్మారే అంతేగదా' అన్నాడు.

కుట్టిగాడు గునపాన్ని పైకిఎత్తి, 'తిరపతి గంగమ్మా, పాలోపాలి' అంటూ ఆవు నుదుటిమీద బలంగా మోదాడు.

అంబాఅని అరచి నాలుకను బయటికి చాచింది ఆవు.

దాపునఉన్న మద్దిమాను కొమ్మలకు వ్రేలాడుతూ ఉండిన కబోదిపిట్టలు రెక్కలు టప టప లాడిస్తూ లేచి నలుదిక్కులకు పారిపోసాగాయి. అవి బాపురుపిల్లి నోట్లో నలిగిపోతున్నట్లు ఆర్తనాదాలు చేశాయి.

ఆవు వదులుతూఉన్న ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసాలకు అనుగుణంగా చలిస్తూఉండిన నెరియలోని గడ్డి ఇప్పుడు నిశ్చలంగాఉంది. దాని కనుగ్రుడ్లు గాజు పెంకుల్లాగ ఉన్నాయి. వాటిపైన ఈగలువాలినా కనురెప్ప లల్లాడడంలేదు.

కుంటోడు ఆవు ముక్కువద్ద చేయిపెట్టి చూసి, 'కుంటిమావ చేతిపెట్టంటే సామాన్న్యమా. ఒక దెబ్బకే సచ్చిపొయ్యింది' అన్నాడు.

కుంటోని పొగడ్తను కుట్టిగాడు సరకు చెయ్యలేదు. అతడు కత్తివాదరను గోటిపైఉంచి దాని పదునుచూసి, 'అది సరేగని రాయుడూ, మాలపల్లికీ అగ్రహారానికీ రోడ్డు వేయబోతున్నారటగదా. ఏమా కథ?' అనడిగాడు.

తాను ప్రస్తావించదలచిన విషయాన్ని అతడే ప్రస్తావించినందుకు సుబ్బారాయుడు సంతోషించాడు. 'ఆ విషయాన్నిగురించి మీ కందరకూ చెప్పడానికే ఇక్కడికొచ్చాను' అన్నాడతడు.

చాకుతో ఆవుపొట్టమీద చర్మాన్ని వొలుస్తున్న కుంటోడు తలనైనా ఎత్తకుండా, 'నువ్వు సెప్పేదేంది—మేం వినేదేంది. అగ్గ్రారపోళ్లు రోడ్డు ఏసిన్నాటికి దానిమీద మనమంతా నడుత్తాం అంతే' అన్నాడు.

'రోడ్డునంతా అగ్రహారీకులే వేయబోవటం లేదు. మనమంతా కలిసి మట్టిరోడ్డు వెయ్యాలి. తరవాత అగ్రహారీకులు చందాలు వేసుకుని పైకం సేకరించి రోడ్డుకు కంకరవేస్తారు' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు.

పొట్టమీద చర్మాన్ని వొలవడం పూర్తిచేసిన కుంటోడు తలయెత్తి, 'ఐతే మా దగ్గిరకూడ చందాలు వసూల్జేస్త నంటావా?' అనడిగాడు.

'మనవద్దనుండి ధనసహాయం ఎవరూ ఆశించడం లేదులేరా కుంటోడా. కాని మనం శ్రమదానం చెయ్యడానికి సిద్ధంగా ఉండాలి' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు.

కుంటోడు చాకును అవతలబెట్టి, 'ఏటేటి? సెమదానమంటే ఏటది?' అనడిగాడు.

'అంటే ప్రతిఫలాన్ని ఆశించకుండా పని చెయ్యడమన్నమాట. మన మాలపల్లిలో ముప్పై ఇళ్లున్నాయిగదా. ఒక్కొక్క ఇంటినుంచి ఒక్కొక్కడు బయలుదేరి, ఇరవై దినాలు పనిచేస్తే మట్టిరోడ్డు తయారవుతుంది. ఆ విధంగా మనం మన శరీర కష్టాన్ని దానం చేస్తున్నామన్నమాట' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు.

ఆ మాటలను కళేబరంచుట్టూ ఉన్న ముప్పయ్ మంది హరిజనులు విన్నారు. వారు తమతోబాటుగ తలా ఒక పాత్రను తెచ్చుకున్నారు. వాళ్లు ఆవు మాంసాన్ని ముప్పై భాగాలుగ విభజిస్తారు. ప్రతి

ఒక్కడు తన వాటామాంసాన్ని ఆ పాత్రలో వేసుకుని పట్టుకుపోతాడు.

చర్మాన్ని వొలిచివేయడంతో ఎర్రటికండరాలు ఎండలో నిగనిగ మెరవసాగాయి. రాబందులు ఆకాశంలో వలయాలు తిరగడం ప్రారంభించాయి. వాటి నీడలు కళేబరంమీద ప్రాకుతున్నాయి.

కుట్టిగాడు ఆవుకాళ్లను గొడ్డలితో నరుకుతూ, 'ఇందులో మనం 'దానం' చెయ్యడమేముంది రాయుడూ. మన రోడ్డును మనం వేసుకుంటున్నాం అంతేగదా' అన్నాడు.

హరిజనుల నాయకుడైన కుట్టిగాడు అలా అనడంతో సుబ్బారాయునికి చాల సంతోషమయింది. 'ఐతే రోడ్డుకోసం పనిచేయడానికి మీరంతా సిద్ధమన్నమాట' అన్నాడతడు.

'ముమ్మాటికీ, ఇరవైరోజులేం ఖర్మ నెలరోజులైనా పనిచేయడానికి సిద్ధం. మాలపల్లికీ అగ్రహారానికి రోడ్డు పడితీరాలిసిందే' అన్నాడు కుట్టిగాడు.

ఆనందంతో సుబ్బారాయుడు ఉక్కిరిబిక్కిరి అయ్యాడు. హరిజనులలోఉన్న కార్యదీక్షకు అతడు మురిసిపోయాడు. రోడ్డు పూర్తిఅయినట్లు, దానిమీద హరిజనులు, అగ్రహారీకులు కలిసి నడుస్తున్నట్లు అతని కన్నులకు తోచింది.

ఆకాశంలో వలయాలు తిరుగుతున్న రాబందు క్రిందికి దిగి సుబ్బారాయుని తలమీదొక తన్నుతన్ని రివ్వున ఎగిరిపోయింది. అది చూసి గోచికూడా లేకుండా తిరుగుతున్న కుర్రవాడు పకపక నవ్వాడు.

అలా నవ్వుతున్నవానివైపు కుట్టిగాడు కనురెఱ్ఱజేసి చూసి, 'మాదిగోనికి పుట్టినోడా. వడిసెల తీసుకుని గద్దల్ని తరిమికొట్టకుండా నిలుచుని నవ్వుతున్నావా?' అన్నాడు. వాడు వెంటనే వడిసెల తీసుకుని రాబందులకేసి గురి చూడసాగాడు.

కుంటోడు చెవిలో ఉంచుకునిఉన్న బీడీని నోట్లో పెట్టుకుని, 'రోడ్డెయ్యటానికి అగ్గురారపోళ్ళే ముందు పడతాఉంటే మనం మూలకూర్చోవడం మంచిదికాదు' అన్నాడు.

'అగ్రహారీకులు చాల పెద్దమనసు గలవారు. మాలపల్లిని పైకి తీసుకు రావటానికి వారెప్పుడూ కృషిచేస్తుంటారు. ఒక అగ్రహారీకులే కాదు. మన ప్రభుత్వంకూడ హరిజనాభ్యుదయానికి నిర్విరామంగా కృషిచేస్తూంది. కళాశాలలలోను, ఉద్యోగాల ఎన్నికలోనూ మనకు ప్రత్యేక అవకాశాలు కల్పిస్తూంది. మన క్షేమంకోసం కోటానుకోట్ల ధనం వ్యయం చేస్తూంది. మనంకూడ కొంత చొరవను, ధైర్యాన్ని ప్రదర్శించి ప్రభుత్వం కల్పిస్తున్న అవకాశాలను సద్వినియోగం చేసుకోవాలి' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు.

కుర్రవాడు వడిసెలను గిరగిరత్రిప్పి ఆకాశంలో వలయాలు తిరుగుతున్న రాబందుకేసి గురిచూసి కొట్టాడు. రాబందు గాలిలోనే కార్‌మనిఅరచి పల్లటీలు కొడుతూ కొంతదూరం ఎగిరి, అల్లంతదూరాన ఉన్న చెరువులో పడిపోయింది. దాన్నిపట్టి తెచ్చేందుకై కుర్రాడు పరుగెత్తాడు.

కుట్టిగాడుగూడ బీడీ నోట్లో పెట్టుకుని అగ్గిపెట్టెను కుంటోనివద్దనుండి తీసుకుని, 'ఐతే రోడ్డుపని ఎప్పుడు మొదలయ్యేట్టు?' అనడిగాడు.

'వచ్చే సోమవారం మహాత్మాగాంధీగారి శతజయంతిదినం. ఆ పర్వదినాన్నే రోడ్డుపని ప్రారంభించాలి' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు.

కుంటోడు బీడీపొగ వదులుతూ, 'ఆ రోజే ఎందుకు మొదలుపెట్టాలి?' అనడిగాడు.

'ఆ రోజు గాంధీగారు పుట్టినదినం. గాంధీ మహాత్ముడు హరిజనాభ్యుదయానికై జీవితాంతం కృషి చేశాడు. ఆయన మాలవాళ్ల ఇళ్లలో కాపురమున్నాడు. మాలవాడిచేతికూడు తిన్నాడు. కనుక మాలపల్లికి ఉపయోగకారియైన కార్యాన్ని గాంధీ జయంతినాడే ప్రారంభించదలిచాం' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు.

ముక్కులోనుండి నెత్తురోడుతున్న రాబందును బరబర లాక్కొచ్చాడు కుర్రవాడు. వాడు దానిని బండప్రక్కన పడవేసి దాని ఈకలు పీకసాగాడు.

'మనందరకు హరిజనులని పేరుపెట్టినవాడు మహాత్ముడే. మీకు తెలియదేమోగాని ఆయన ఒక మాలపిల్లను పెంచుకుంటూ ఉండేవాడు' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు.

'గాంధీమహాత్ముడు ఈనాటిదాక బతికిఉంటే దేశం ఏమై ఉండును?' అనడిగాడొకడు.

'ఆయన బతికిఉంటే ఈ సమాజం ఇలా ఉండేదికాదు. మాలమాదిగలనే భేదభావాలన్నీ నశించి ఉండేవి—' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు.

కుట్టిగాడు మధ్యలో అందుకుని, 'కుంటోని కొడుక్కు మునసబుగారి కూతురును తీసుకుని ఉండురు. దాసప్పకూతురును కరణంగారి కొడుక్కు ఇచ్చిఉందరు' అన్నాడు. అతనితోబాటు అందరూ ఘొల్లున నవ్వారు. అతిగా నవ్వడంవల్ల కుట్టిగానికి పలకమారింది. వాడు విపరీతంగా దగ్గసాగాడు. కుంటోడు అతని గొంతుకమీద తీడుతూ, 'కుట్టి మావను సుట్టాలు ఎవరో తల్సుకుంటూ ఉండారు' అన్నాడు.

దగ్గునుంచి తేరుకున్నాక కుట్టిగాడు, 'అది సరేగాని రాయుడూ. గాంధీగారుపోయి ఇన్నేండ్లయింది గదా, ఆయన ఆశించిన హరిజనాభ్యుదయం ఇంకా సాధింపబడక పోవడానికి ఏమిటి కారణం' అనడిగాడు.

అది చాల గడ్డు ప్రశ్నగా సుబ్బారాయునికి అని పించింది. 'కారణాలు కొల్లలుగా ఉన్నాయి. అవన్నీ తరవాత చర్చించుకుందాం' అంటూ ఆ గడ్డుప్రశ్నను దాటవేసి, 'ఇంతకూ మీరందరూ రోడ్డుకోసం పని చెయ్యడానికి సిద్ధమేగదా' అనడిగాడు అందరివైపు చూస్తూ.

'మేమందరమూ సిద్ధమే. కూలీనాలీ మానుకునైనా రోడ్డుపనికి వస్తాం.' అని కళేబరం చుట్టూ ఉన్న ముప్ఫైమంది ఏకకంఠంతో అన్నారు.

* * *

రోడ్డు నిర్మాణానికి హరిజనులు చూపుతున్న ఉత్సాహాన్ని సుబ్బారాయుడు మాస్టారుగారికి విని పించాడు. తనవారిలో ఇంతటి 'చేవ' ఉన్నదని చెప్పుకోవడానికి అతడు గర్వపడ్డాడు. 'మాస్టారూ. మట్టిరోడ్డును మా వాళ్లు చూస్తుండగానే వేసే స్తారు. తరవాత దానిని కంకరచేసే బాధ్యత మీ అగ్ర హారీకులు ఎంతవరకు నిర్వహిస్తారో మరి' అన్నా డతడు మాస్టరుగారిపై పందెం కాస్తున్నట్లు.

పందెంలో వీగిపోతానేమోనని మాస్టరుగారు ఇంచుక భయపడ్డాడు. అతడు వెంటనే చందాలకై బయలుదేరాడు. అగ్రహారంలో అరవై రైతుకుటుంబా లున్నాయి. అందులో ఎక్కువమంది ఏదో ఆ పూట కాపూటగా గంజితాగ గలుగుతున్న కుటుంబాలే. ఆ కుటుంబాలనుండి పిల్లలు చిరిగిన చొక్కాలతోనూ, అతుకుల పావడాలతోనూ బడికి వస్తుంటారు. ఆ వేషంలో బడికి రాకూడదని అతడు అనలేకపోయే వాడు. అంతకన్న మెరుగైన బట్టలు ధరించే తాహతు వారికిలేదని అతనికి బాగా తెలుసు. ఆ పిల్లలు పుస్తకాలను, పలకలను సకాలానికి కొనరు. కొందరు అసలే కొనరు. ఆ కారణంగా వారిని అతడు బడినుండి పంపివేస్తే వారు బడివెనక మారేడుచెట్టు నీడన ఏడుస్తూ కూర్చునేవారు. పిల్లలకు కనీసావ సరాలయిన పలకా బలపంకూడ కొనిపెట్టలేని స్థితిలో తల్లిదండ్రులున్నారని తెలిసినప్పుడు మాస్టరుకు వారిపై ఎంతో జాలికలిగేది.

ఊళ్లో వారందరకు మాస్టరుగారిపై భక్తి శ్రద్ధలు మెండు. తత్కారణం వల్లనైతేనేమి, రోడ్డు ఆవశ్యకతను గుర్తించడంవల్లనైతేనేమి మాస్టరుగారు అడగగానే వారు తమ శక్త్యానుసారం విరాళాలిచ్చారు. మూడు రోజులలో ఆరువందల రూపాయలను మాస్టరు సేకరించాడు.

మరుదినమే అతడు క్వారీ మేనేజరును కలుసు కుని పది యూనిట్ల కంకరకోసం ఆర్డరిచ్చాడు. యాభై రూపాయలు అడ్వాన్సుగా ఇచ్చాడు. రోడ్ రోలరుకోసం ఇరవై రూపాయలు అడ్వాన్సు డబ్బును విలేజిలెవల్ వర్కరుద్వారా పంపించాడు.

4

ఆరోజు గాంధీ శత జయంతిదినం. రోడ్డు నిర్మాణానికి ప్రారంభోత్సవం ఆరోజే జరగనున్నది. ఆ ప్రాంతంలో పేరుమోసిన సంఘసంస్కర్త శ్రీ ఈశ్వరయ్యగారు ప్రారంభోత్సవంచేసి, ఉపన్యాసం ఇవ్వనున్నారు.

అగ్రహారంలో చివరిఇల్లు కరణంగారిది. మాల పల్లిలో మొదటి ఇల్లు దాసప్ప గుడిసె. ఆ రెండి ళ్ళకు మధ్య చీకిరాళ్ళతోపుగుండా సన్నని కాలిబాట ఉంది. అగ్రహారానికీ మాలపల్లికీ మధ్య ప్రస్తుతం

ఉన్న ఒకేలంకె ఆ కాలిదారి. ఆ కాలిదారినే కంకర రోడ్డుగా మార్చనున్నారు.

కరణంగారింటికి సమీపాన వేదిక నిర్మించారు. బడిలోని బల్లలనుతెచ్చి ఒకదానిప్రక్కన ఒకటిపెట్టి ఆవేదిక నిర్మించారు. వేదికమీద కొబ్బరాకుల పందిరి ఉంది. పందిరికి మామిడాకుల తోరణాలు వ్రేలాడుతున్నాయి. ఆ పందిరి ఉదయపుటెండలో పచ్చదనాల నీనుతూ, పచ్చివాసనల వెదజల్లుతూ శోభాయమానంగా ఉంది.

అగ్రహారీకులు, హరిజనులు తిరణాళ్ళకు విచ్చేసినట్లు వచ్చిచేరారు. వారు రంగులీనే బట్టలలోనూ, ఉత్సాహంపొంగే ముఖాలతోనూ ఉన్నారు. మగవాళ్ళు సరిగంచుతువ్వాళ్ళు తలలకు చుట్టుకున్నారు. ఆడవాళ్ళు సిగనిండా పూలు పెట్టుకున్నారు. కుర్రవాళ్ళు కొబ్బరాకులతో బాకాలుచేసి ఊదుతున్నారు.

తలగుడ్డ చుట్టుకున్న వాడొకడు, 'ఈశ్వరయ్యగారి అసలుపేరు ఈశ్వరరెడ్డిగారట. పుట్టడానికేమో గొప్పవంశంలోనే పుట్టారుగాని ఆయన మాలల లోనే కలిసిపోయాడు' అన్నాడు.

'గాంధీలాంటి వారన్నమాట.'

'ఆయన గాంధీగారి శిష్యుడే. ఆస్తిపాస్తులనంతా మాలవాళ్ళకే అర్పించేశాడు—'

వారి ముందున్నవాడు వెనకకు తిరిగి, 'సద్దు సెయ్యకండెస. అయ్యగారొస్తున్నారు' అన్నాడు.

జనంలో నిశ్శబ్దత వ్యాపించింది. ఒకరిభుజాల మీద మరొకరు నిక్కి చూడసాగారు. కుర్రవాళ్ళు కొబ్బరాకు బాకాలమీద తాము చేస్తూఉండిన సంగీత సాధన చాలించారు.

ఈశ్వరయ్య కనిపించగానే జనం చేతులెత్తి దండంపెట్టారు. అతని కుడివైపున మాస్టరు, ఎడమవైపున సుబ్బారాయుడు నడిచివస్తున్నారు. రోడ్డు ప్రారంభమయ్యేచోట ఈశ్వరయ్య కర్పూరం ఉంచి వెలిగించాడు. వెలుగుతున్న జ్యోతికి జనం నమస్కరించారు. మాస్టరు కొబ్బరికాయు పగలగొట్టాడు. ఈశ్వరయ్య నడుంవంచి పారతో మూడుసార్లు మట్టిని తీసి ప్రక్కనున్న తట్టలో వేశాడు. జనం హోరుమని కరతాళధ్వనులు చేశారు. సుబ్బారాయుడు తట్టలోని మట్టిని కాలిబాటమీద పోశాడు. ఈశ్వరయ్య మట్టిని తవ్వుతుండగా మాస్టరు తన మెడలోని కెమేరాతో ఫోటోలుతీశాడు.

తరవాత వారు ముగ్గురూ వేదికమీదకు నడిచి ఉచితాసనాల నలంకరించారు. మాస్టరుగారు లేచి, ఈశ్వరయ్యగారిని పరిచయంచేసి వారి హరిజనసేవా నిరతిని క్లుప్తంగా వివరించారు.

తరువాత ఈశ్వరయ్యలేచి, 'రైతుబిడ్డలారా! హరిజన సోదరులారా!' అంటూ తన ఉపన్యాసాన్ని ప్రారంభించాడు.

వెనకనున్న జనమంతా ముందుకు కదిలారు. వాళ్ళు వొడలెల్ల చెవులుచేసుకుని వినసాగారు.

'ఈ దినం భారతీయులందరుకూ పర్వదినం. ఒక్క భారతదేశమే గాదు, యావత్ప్రపంచంచేత పర్వదినంగా పరిగణింపబడిన సుదినమిది.

ఈ దినాన్నే ఈరోడ్డు నిర్మాణాన్ని ప్రారంభించడం చాల ముదావహం. పతితులు, దీనులు, అల్పసంఖ్యాకులు అయిన హరిజనులకోసం మహాత్ముడు జీవితాంతం పోరాడాడు. సంఘంలో హరిజనులకు సమాన హక్కులు అవకాశాలు లభించనంత వరకు, బ్రిటిషువారినుండి మనం సంపాదించిన స్వాతంత్ర్యానికి అర్థంలేదని మహాత్ముడు పేర్కొన్నాడు. మహాత్ముడు సాధించిన రామరాజ్యంలో హరిజనులనీ, అగ్రజాతులవారనీ భేదాలుండవని ఆశించాం. కాని నేడుమనం చూస్తున్న పరిస్థితి ఎలాంటిది. హరిజనులకోసం రోడ్లువెయ్యటం, బావులుత్రవ్వటం లాంటి అభ్యుదయ కార్యక్రమాలు అక్కడక్కడ కనిపిస్తే కనిపించవచ్చుగాని, వారు మానసికంగా శారీరకంగా ఎన్ని చిత్రహింసల పాలవుతున్నారో మీ కంతా తెలుసు. ఈ విషయం ఏ గ్రామచరిత్రను కదిపినా బయటపడుతుంది. నిరక్షరాస్యతలో హరిజనులు మునిగి తేలుతున్నారు. వారిచేత అగ్రజాతులవారు చేయరాని పనులు చేయిస్తున్నారు. ఆరవచాకిరి చేయించుకుని వారి కడుపులు మాడబెడుతున్నారు. వారి అసమర్థతను, అజ్ఞానాన్ని ఆధారంగా చేసుకుని వారిని అమానుష చర్యలకు గురిచేస్తున్నారు—'

అతనిమాటలను జనం మంత్రముగ్ధులై వింటున్నారు. సమావేశానికి ప్రక్కనఉన్న చింత

చెట్టుకింద టీకొట్టుపడుచు తాత్కాలికమైన సోడా అంగడి తెరచింది. రంగు రంగుల సోడాసీసాలు తొట్లలో అమర్చబడిఉన్నాయి. అందరూ ఉపన్యాసంలో లీనమైపోయి ఉన్నారు గనుక ఆమెవద్ద సోడాలు తాగ డానికి ఎవ్వరూ రావడంలేదు. ఆమె ఒకనిమ్మకాయను తన అరచేతులమధ్య దొర్లిస్తూ ఉపన్యాసాన్ని వింటూంది. కాని ఆమెకు ఉపన్యాసం నచ్చలేదు. ఆర్. టి. సి. బస్సులో వచ్చే డ్రైవరుచెప్పే తియ్యటి కబుర్లను మననం చేసుకుంటూ ఉందామె. ఆ డ్రైవరు ఇవాళ పువ్వులరవికె తెస్తానన్నాడు. సమ యానికి తాను అంగడిలో లేకుంటే అతడు నిరాశ జెందుతాడేమో.

ఈశ్వరయ్యగారి కంఠం ఖంగున మ్రోగుతూ ఉంది. '—మహాత్ముని అనుయాయులు కొల్లలుగ ఈ దేశంలో ఉన్నారు. కాని హరిజనాభ్యుదయం ఆశించినంతగా జరగకపోవడానికి ఏమిటి కారణం?'—

ఆ ప్రశ్న అందరి మనసులలోను గుచ్చు కుంది. అది వారిని కలతపెట్టింది. అగ్రహారీకులు న్యాయస్థానంలో ముద్దాయిలులాగ తలలువంచు కున్నారు. వారిలో చాలమంది హరిజనులను అణగ దొక్కడంలో పాల్గొన్నవారే. ఒక రైతు తన పొలంలో మిరపకాయలను దొంగిలించిన హరిజనుడ్ని పట్టుకొచ్చి కొబ్బరిపీచు దారాలతో ఆ పాదమస్తకం బంధించి చెరువుకట్టమీద పడదోశాడు. బొక్కెనతో చెరువు లోని నీళ్లుతెచ్చి దారాలమీద పోశాడు. నీళ్లుపోసేకొద్దీ తాళ్లు బిగుసుకుని కత్తుల్లాగ శరీరాన్ని కోశాయి. బాధకు తాళలేక వాడుపెట్టిన కేకలకు భయపడి చెరువులోని నీటిపక్షులన్నీ చెల్లాచెదురుగా పరు గెత్తాయి. ఆ దారినపోతున్న హరిజనులుగాని, అగ్ర హారీకులుగాని రైతును ఆపడానికిగాని, తాళ్లువిప్ప డానికిగాని ప్రయత్నించలేదు. పైగా కొంతమంది, 'అలా వట్టి నీళ్లపోస్తే చాలదు. పేడకలిపిన నీళ్లు పోస్తే తొందరగా తాళ్లు బిగుసుకుంటాయి. బాగ బుద్ధివస్తుంది.' అన్నారు. సాయంత్రం తాళ్లు విప్పుతున్నప్పుడు తాళ్లతోబాటు చర్మంకూడ లేచిరాసాగింది. బాధకు ఓర్చుకోలేక వాడు నాలుక బయటపెట్టి నోటితోగాలి పీల్చుకున్నాడు.

ఇంకొక రైతు పొలం దగ్గరున్న ఆయిలు ఇంజనులోనుండి కొన్ని భాగాలను కాజేశాడన్న నెపంతో ఒక హరిజనుడిని పట్టుకుని, కాలుచేతులు కట్టివేసి, బోర్లపడదోసి ఎర్రగకాలిన ఇనుపకడ్డీతో వీపునంతా కాల్చివేశాడు. బాధతాళజాలక వాడు పెడ బొబ్బలుపెడుతూ అలాగే మూర్ఛపోయాడు. మూర్ఛ తేరాక వాడు అగ్రహారపు వీధుల వెంబడి దేకుతూ వెళ్లి మాలపల్లి చేరుకున్నాడు. వానివీపుమీద వ్రేలాడుతున్న సగం సగం కాలిన కండరాలను చూడ లేక అందరూ కళ్లు మూసుకున్నారు.

'—స్వాతంత్ర్యమన్నది ఒకరు మరొకరికి ప్రసాదించేదిగాదు. దానిని ఎవరికి వారు పోరాడి సంపాదించుకోవాలి. నిజానికి ఆనాడు గాంధీ మహాత్ము డిని కలవరపెట్టింది బ్రిటిషువారి పరిపాలనగాదు. మనవారిలో బలిసిపోతున్న పరావలంబనను చూసి అతడు ఖిన్నుడయ్యాడు. నాడు మహాత్ముడు అసహ్యించు కున్న పరావలంబన ఇంకా ఈనాటి హరిజనులలో పాదుకొని ఉన్నదనడానికి నేను సాహసిస్తున్నాను. తామూ మనుషులమేనని, తమ శరీరంలోనూ చీము నెత్తురులున్నాయని వీరు మరచిపోతున్నారు. మరచి పోయి తమంతతాముగా అగ్రజాతులవారికి బానిసలయి పోతున్నారు. పురుగులు దుర్గంధంలోనే మహదానంద మనుభవిస్తున్నట్లు, వీరా బానిసత్వంలో తృప్తిపడు తున్నారు. ఈ దాస్య శృంఖలాలను తెంచుకోవడానికి వీరు ప్రయత్నించడం చాల అరుదు. ధనము అధి కారము కలిగిన వారు తమను ఎన్ని అమానుష కృత్యా లకు గురిచేసినా, తమను ఆయుధాలుగా వాడుకొని ఎన్ని అకార్యాలు చేయించినా—అదేమని అడగలేని జడత్వం వారిలో వ్యాపించింది. మన సమాజంలో హరిజనాభ్యుదయాన్ని సాధించడానికి ఈ జడత్వ మొక ప్రతిబంధకమని నాకు గోచరిస్తూంది—'

వేదికమీద వక్తప్రక్కన కుర్చీలో సుబ్బా రాయుడు తలవంచుకుని కూర్చుని ఉన్నాడు. ఉపన్యా సాన్నివింటూ అతడు టేబిలుమీద బొటనవేలు గోటితో గీస్తున్నాడు. అతనికి తెలియకుండానే గోరు టేబిలుమీద దాదాపు అరఅంగుళానికి దిగబడుతూ ఉంది. అతని నరాలన్నీ బిగుసుకుంటున్నాయి.

ఈశ్వరయ్య చెప్పేది నిజం. అగ్రహారీకుల చేతులలో హరిజనులుపడే అవమానాలు ఇన్నీ అన్నీ కావు. మాలవాడు అగ్రహారపు వీధులలో నడుస్తు

న్నప్పుడు తనకాలిలోని చెప్పులనుతీసి చేతబట్టుకోవాలి. రెడ్డిగాని నాయుడుగాని ఎదురైతే తలపాగాను తీసి వేయాలి. హరిజనుడు దేవుడిని ప్రార్థించాలంటే గుడిచుట్టూ ఉన్న ప్రాకారానికి వెలుపలనుండే పూజించాలి. ప్రాకారానికి వెలుపలనే ప్రదక్షిణ చేయాలి. రోడ్డుప్రక్కన ఉన్న టీ కొట్టులో మాలవాళ్ళకు ప్రవేశంలేదు. వారికని ప్రత్యేకించబడిన గ్లాసు చూరులో చెక్కబడి ఎండకు ఎండుతూ వానకు నానుతూ ఉంటుంది.. ఇక డబ్బు దస్కంఉన్న మన సబులాంటివారు, హరిజనులచేత చేయించే దుండగాలు మూడోవ్యక్తికి తెలియవు. ఖూనీలు చేయించడం, ఇండ్లు తగలబెట్టడం, కుప్పలను కాల్చడం, పొలాల వద్దనున్న ఆయిలు ఇంజన్‌లను సమ్మెటలతో విరగగొట్టడం—ఎన్నో. తాము చేస్తున్న పనులలోని యుక్తాయుక్తాలను తెలుసుకోకుండా, తమ మనసును తనవును ధనబలం, జనబలం కలిగిన చిల్లర దేవుళ్ళకు విక్రయించుకుని వారు జడపదార్థాలుగా మిగిలిపోయారు.

సుబ్బారాయుడు గోటితో టేబిలుపైన గీస్తూ ఉన్నాడు.

పందిరి గుంజలకు కట్టబడియున్న అరటి చెట్లలోని ఆకులు ఎండకు కమిలి తలలు వాలవేస్తున్నాయి.

టీకొట్టు పడుచు టుష్‌టుష్ మని చప్పుడు చేస్తూ సోడాలను కొట్టసాగింది. ఉపన్యాసంలో లీనమైపోయిన కరణంగారికి సోడాకాయల చప్పుడు అంతరాయం కలిగించింది. అతడు వెనుదిరిగి, 'పిల్లా. నన్ను ఉపన్యాసం విననీకుండా ఇలాగే సద్దుచేస్తూ ఉన్నావంటే గుండువేసి నీ సోడాసీసాలను వరసపెట్టి పగలగొట్టేస్తాను' అన్నాడు.

ఆమె మరోసీసాను బొగ్గిటి కానించుకుని టుష్‌మని కొట్టి, 'నువ్వెలాగూ పిసనారివి. పది పైసాలుపెట్టి ఒకసోడా తాగవు. తాగేవాళ్ళనైనా తాగనీయరాదా ?' అంది.

శ్రోతల నందరను ఆత్మపరీక్షకు గురిచేస్తూ ఈశ్వరయ్య మాట్లాడుతున్నాడు. 'వేదకాలంలో ఈ హరిజన వ్యవస్థలేదు. ఉపనిషత్తులలో హరిజనులు పేర్కొనబడలేదు. ఇది కేవలం స్వార్థపరులైన కొందరు స్వప్రయోజనం కొరకై సృష్టించిన వ్యవస్థ. ఇది పవిత్రమైన హిందూమతానికొక కళంకం. ఈ కళంకాన్ని కడిగి వేయవలసిన బాధ్యత మనందరిమీద ఉంది.

ప్రకృతిచేతను, సోదర మానవులచేతను అథఃపాతాళంలోకి త్రొక్కబడిన జాతులు ప్రపంచంలో చాల ఉన్నాయి. ఒకప్పుడు నీగ్రోలతో తెల్లవారు పశువులతో వ్యవహరించినట్లు వ్యవహరించేవారు. పశువులను విక్రయించినట్లు వారిని బజారులో విక్రయించేవారు. ఆ నిమ్నజాతులవారు తమ హక్కులకోసం విప్లవాలురేపి, ఎడతెగని యుద్ధాలుచేసి జయించి స్వేచ్ఛా వాయువులు పీలుస్తుండడం మనం చూస్తున్నాం. ఒకప్పుడు అడుగున ఉండిన కూలిజనం మహత్తరమైన రాజకీయపార్టీని స్థాపించి ప్రపంచాన్ని గడగడ లాడిస్తుండడం చూస్తున్నాం.

అలాంటి చైతన్యం మన హరిజనులలో కానవస్తుండడం ముదావహం. ఈ రోడ్డును వేయడానికి హరిజనులు శ్రమదానం చేయనున్నారని విన్నప్పుడు నేను పొందిన ఆనందానికి మేరలేదు. వారిలో కలిగిన చైతాన్యానికి నేను గర్వపడ్డాను. ఇదే చైతన్యంతో, ఇదే కార్యదీక్షతో వారు అభివృద్ధిపథంలో సాగుతారని నేను ఆశిస్తున్నాను. నమస్తే.'

చేతులు జోడించి నమస్కారంచేస్తూ ఈశ్వరయ్య కూర్చున్నాడు. శ్రోతలుచేసిన కరతాళధ్వనులు సముద్రపు హోరులాగ వినిపించింది.

సుబ్బారాయుడులేచి వందన సమర్పణ చేశాడు. నీరెండతాకిడికి శోషిల్లిన వారంతా టీకొట్టుపడుచు దగ్గర సోడాలుకొని తాగడం ప్రారంభించారు. రొమ్ములమీదనుండి పైట జారిపోతుండడం గూడ గమనించకుండా, ఆమె తన హస్తలాఘవాన్నంతా ప్రదర్శిస్తూ, ఒకచేత్తో చిల్లరడబ్బులను తీసికొని ఖాళీన్యూటిన్ డబ్బాలో వేసుకుంటూ, మరోచేత్తో అందరికీ సోడాలు అందిస్తూంది.

5

"త్వరగా కదలండిరా. పొద్దుగూడా వాటారిపోతూంది.' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు, వరికర్రల మోపును నెత్తికెత్తుకుంటూ.

ఆ వరిపొలంలో ఆడ మగ కలిసి ముప్పయి మంది పనిచేస్తున్నారు. ఆడవాళ్లు పాటలుపాడుతూ కొడవళ్లతో వరికర్రలను కోస్తున్నారు. కొందరు మగవాళ్ల ఆ కర్రలను ఒకటిగచేర్చి మోపుగకట్టి కళ్లంవద్దకు మోసుకెళుతున్నారు. మరికొందరు మగవాళ్లు కర్రలనుండి గింజలను రాల్చి బస్తాలలో పోసి, నిండిన బస్తాలను రాగిమానుక్రింద ఆగిఉన్న బండిలో వేస్తున్నారు.

పొలం మునసబుగారిది. మునసబుగారు గొడుగు వేసుకుని హరిజనులమధ్య తిరుగుతూ పర్యవేక్షణ చేస్తున్నాడు. సాయంకాలపు సూర్యుని ఏటవాలు కిరణాలు అతని మెడలోని సన్నని బంగారు గొలుసు మీద ప్రతిఫలిస్తున్నాయి. కుట్టిగాడు అతను చెబుతున్న దానికి తల ఊపుతూ వెంట తిరుగుతున్నాడు.

ఒకామె ముందు పాడగా మిగిలిన ఆడవాళ్లంతా ఆమెను అనుసరించి పాడుతున్నారు.

'కాశికి పడమట మున్నూ రామడాన ॥తందాన॥
ఆ భూమినియొక్క చక్రపట్నమేమి ॥తం॥
పట్నం ఏలు నవాభోజరాజు ॥తం॥
భోజరాజు నవాభోజరాజు ॥తం॥
.................................'

సూర్యుడు పడమటి కొండల వెనకనుండి తొంగి చూడడం ప్రారంభించాడు.

కర్రలనుండి గింజలు రాలుస్తున్న దాసప్ప, 'పొద్దుగూట్లపడిపోయింది. మోపులు బిన్నగ ఈడ్చుక రండ్రా' అని అరచాడు.

ఒకడు, 'ఏంపెట్టి ఈడ్చుక రమ్మంటవు? ఆ ముండలు కొడవళ్లు చేతబట్టుకున్నరేగాని కోసి చస్తన్నరా. వాళ్లకు పొద్దుగూకులు బాలనాగమ్మకథ పాడడంతోనే సరిపోయె' అన్నాడు.

మరొకడు ఆడవాళ్ల చెంతకువెళ్లి పైరును త్వరగా కోయమని పురమాయించాడు.

ఎలాగైనాసరే చీకటిపడేలోగా కళ్ళాన్ని పూర్తి చేయాలన్న దీక్ష అందరిలోనూ ఉంది. రేపటినుండి రోడ్డుపని ప్రారంభమవుతుంది. పొలం వైపు తలపెట్టడానికే వీలుండదు.

చలిగాలులు వీచడం ప్రారంభించాయి. గాలి పాటుకు ఆడవాళ్ల పైటలు మగవాళ్ల పంచెలు రెపరెపలాడాయి.

కుట్టిగాడు ఏదో ఛలోక్తి విసరగా మునసబు మోర ఎత్తినవ్వాడు. నవ్వుతూ చేత్తో మెడను తడిమి చూసుకున్నాడు. మెడబోసిగా ఉంది. మరొక సారి తడివి చూశాడు. మెడలో గొలుసులేదు.

'కుట్టీ' మునసబు గావు కేక పెట్టాడు.

నవ్వుతున్న కుట్టిగాడు తలెత్తిచూసి, 'ఏమ యింది సామీ' అనడిగాడు.

వాడి కళ్ళలోకి చూస్తూ మునసబు, 'నా మెడ లోని గొలుసేది?' అనడిగాడు.

'అదేంది సామీ. ఇందాక మెడలో ఉండగా చూస్తినే. యాడన్నా పడిపోయిందేమో.' అని వాడు నడుంవంచి వెదకసాగాడు. వాడి తలమీద జుత్తు పొడుగ్గా ఉంది. మునసబుగారు వాడి జుత్తు పట్టు కుని లేపాడు.' ...కొడకా. గొలుసుకాజేసి నాటకమాడు తున్నావా?' అని చాచి చెంపమీద కొట్టాడు. వ్రేళ్ళు ఆనినంతమేర వానిచెంప కమిలిపోయింది. వాడు అతని కాళ్ళమీదపడి, 'నాకేవీ తెలవదుసామీ. నీతోడు' అన్నాడు. వాడా వాక్యాన్ని పూర్తిచేయకమునుపే మునసబుగారు కాలితో వాడినోటిపైన బలంగా తన్నాడు. వాడు నాలుగుగజాల కవతల పడ్డాడు.

తమ చేతులలోని కొడవళ్ళు కసిగా వరికర్ర లనుకోసి కూలదోస్తుండగా ఆడవారు పాడు తున్నారు.

'ఉండరె ఉండరె రండముండ లార్రా ॥తం॥
మూరెడు తుంట కర్రదీసుకునెను ॥తం॥
పడంగ లేవంగ బాదె నమ్మలార ॥తం॥
విలవిల ప్రాణం తన్నుకున్నదేమి ॥తం॥
అంబో యనుచు అడలసాగె నేమి ॥తం॥

పాట అకస్మాత్తుగ ఆగిపోయింది. కుట్టిగాడు బాధతోవేసిన కేకవిని పొలంలో పనిచేస్తున్న వారంతా చిత్తరువులవలె క్షణకాలం నిలబడ్డారు. తరువాత తమ తమ పనులను మానుకుని గబగబ పరుగెత్తి వచ్చారు.

మునసబు దాపునఉన్న కర్రను తీసుకుని మీదికి వస్తుండగా కుట్టిగాడు తలపైన రెండుచేతులు జోడించి, 'సామీ నన్ను సంపమాక. బిడ్డలుగలోడ్ని నాకేపాపమూ తెలవదు. కావాలంటె ఏ దేవళంలోనైనా ప్రమాణంచేస్తా' అన్నాడు.

మునసబుగారు కర్రను దించి, 'ప్రమాణం చేస్తావా ?' అనడిగాడు.

కుట్టిగాడు నోటినుండి కారుతున్న నెత్తురును తుడుచుకుని, 'చేస్తా' అన్నాడు.

'కాణిపాకం దేవళంలో చేస్తావా ?'

'చేస్తా'

వాడలా అనగానే అందరూ ఆశ్చర్యపోయారు. కాణిపాకం దేవాలయం ఒంటిల్లు అగ్రహారానికి ఎనిమిది మైళ్ళ దూరానఉంది. ఆ దేవాలయంలో ప్రమాణం చేయడం గొప్ప సాహసకృత్యంగా ఆ ప్రాంతంలో పరిగణింపబడుతుంది. ఆ దేవాలయానికి దేశంలోని మరే దేవాలయానికీ లేని కొన్ని ప్రభావాలున్నాయని పుక్కిటి పురాణాలు, ప్రత్యక్ష నిదర్శనాలు ఉన్నాయి. ఆ దేవాలయంలో అసత్యమాడిన వాడికి కళ్ళుపోతాయని, చేతులు కుళ్ళిపోతాయని పలురకాలైన అరిష్టాలు వాటిల్లుతాయని ప్రతీతి. ఆ ప్రాంతంలో న్యాయనిర్ణయానికి కాణిపాకం దేవాలయంకన్న మించిన సాక్షి అనవసరం. ఆ దేవాలయంలో ప్రమాణం చేసి వచ్చిన కేసులు జిల్లాకోర్టులో సైతం తిప్పి పంపబడతాయని ప్రతీతి.

అలాంటి గుడిలో ప్రమాణం చేయడానికి కుట్టిగాడు సమ్మతించగానే అందరూ ఆశ్చర్యపోయారు. మునసబుగారి చేతిలోని కర్ర నేలమీద పడింది. అతడు, 'కుంటోడా' అని పిలిచాడు. గుంపులో నుండి కుంటోడు కాలు ఎగరవేస్తూవచ్చి అతని ముందు చేతులు కట్టుకుని నిలుచున్నాడు. 'కుంటోడా. గొలుసు ఈ పొలంలోనే మాయమయింది. తప్పకుండా వీళ్లలో ఒక్కడు కాజేసి ఉంటాడు. అందరినీ సోదాచెయ్యి. ఒక్కరినీ వదలిపెట్టకు.' అని ఆజ్ఞాపించాడు మునసబు.

హరిజనులందరూ వరసగా నిలుచున్నారు. సుబ్బారాయునితోసహా అందరినీ కుంటోడు సోదా చేశాడు. గొలుసు కనబడలేదు.

'గొలుసు కనబళ్ళేదు సామీ' అన్నాడు కుంటోడు.

మునసబుగారి ముఖంలో కోపం రెండింతలయింది. 'మరెక్కడెళ్ళింది. ఈ మాలకొడుకులే కాజేశారు. కాజేసి తరవాత తీసుకోవచ్చుననే ఉద్దేశ్యంతో ఏ బొరియలోనో వదిలి ఉంటారు. లేక మట్టిముద్దలోపెట్టి కంచె బయటికి గిరాటుపెట్టి ఉంటారు. ఒరే గాడ్దికొడుకుల్లారా. నిజం చెప్పండి. లేకపోతే మిమ్మల్నందరినీ తోలుకెళ్ళి కాణిపాకంలో ప్రమాణం చేయిస్తాను' అన్నాడు.

ఎవరూ మాట్లాడలేదు. సరగుడు చెట్ల మీదుగా వీస్తున్నగాలి రయ్యిమని వీస్తూ శబ్దం చేస్తున్నది. రాగిమాను క్రిందఉన్న గుర్రం ఒకసారి తలయెత్తి సకిలించి మళ్ళీ గడ్డి తినడం ప్రారంభించింది.

ఎవరూ బదులు పలకకపోవడంతో మునసబుగారొక నిర్ణయానికొచ్చి, 'ఐతే మీరంతా ఇప్పుడే కాణిపాకం నడవండి. మీ అందరిచేత ప్రమాణం చేయిస్తాను.' అంటూ పొలం బయటికొచ్చాడు.

అందరూ రాగిమాను నీడన గుమికూడారు. ఆ రోజు పౌర్ణిమ. అటుసూర్యుడు అస్తమించగానే, ఇటు చంద్రుడు ఆకసంమీద కనబడి వెన్నెలలు వెదజల్లసాగాడు. రాగిమానుకింద చేరిఉన్న హరిజనులు తగ్గుస్వరంలో ఏవేవో చెప్పుకుంటున్నారు. ఒకడు, 'కాణిపాకం దేవళమంటే నాకేందో భయంగుందిరా' అన్నాడు ఇంకొకడు. 'గొల్సు నువ్వు తియ్యలేదుగదా మామా. నీ కెందుకు బయ్యం, తీసినోడు పుట్టు గతుల్లేకుండా చస్తడు' అన్నాడు.

తనముందు జరుగుతున్న చిత్ర విచిత్రాలను చూస్తూ చెట్టుబోదె నానుకుని నిలుచున్నాడు సుబ్బారాయుడు. ఈ అడవి న్యాయమేమిటో అతనికి అర్థం కాలేదు. మునసబుగారి గొలుసుపోయినమాట వాస్తవమే కావచ్చు. కాని తనకు న్యాయం చేకూర్చడానికి అతడు దౌర్జన్యాన్ని, అధికార దర్పాన్నీ ఆశ్రయించాలా ? తన మనసులో పొడసూపిన నలుసంత అనుమానాన్ని ఆధారంగా జేసుకుని ఒక నిరపరాధిని

చిత్రహింస చేయాలా? కేవలం అతనికున్న ఒక గుడ్డి నమ్మకాన్ని మన్నించేందుకు ముప్ఫై మంది స్త్రీ పురుషులు—రోజంతా శ్రమించి అలసి ఉన్నవారు— ఎనిమిది మైళ్ళు నడిచి ప్రయాణం చెయ్యాలా?

గుర్రాన్ని కుంటోడు తీసుకొచ్చాడు. మునసబు గుర్రాన్ని అధిరోహించి, చెట్టుక్రిందనున్నవారి నుద్దేశించి, 'ఇక బయలుదేరండి' అని ఆజ్ఞాపించాడు.

నీడనఉన్న హరిజనులు బయటికొచ్చారు. మునసబుగారు గుర్రంమీదనుండి వారిని లెక్కపెడుతూ, 'ఒకటి, రెండు...ఇరవై తొమ్మిది, ఇరవై తొమ్మిది కుంటోడా! మరొకడేమయ్యాడు. ఎవరో భయపడి పారిపోయినట్లున్నాడు.' అని అరిచాడు.

'పారిపోలేదు. నేనిక్కడే ఉన్నాను.' అంటూ సుబ్బారాయుడు నీడలోనుండి బయటికొచ్చాడు.

'అందరూ బయలుదేరుతూఉంటే నువ్వలాగే ఉండటంలో ఏమిటి నీ ఉద్దేశ్యం ?' అని గద్దించాడు మునసబు.

'మీరు నన్ను సోదా చేయించారు. గొలుసు కనబడలేదు. మీకు నమ్మిక కలగకపోతే నేను చేయగలిగిందేమీ లేదు. కేవలం మీకున్న నలుసంత అపనమ్మకాన్ని బాపేందుకు ఎనిమిదిమైళ్ళు నడిచే అవసరం నాకులేదు' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు.

మునసబుకు దిమ్మదిరిగి పోయింది: అలాంటి సమాధానం వస్తుందని అతడెన్నడూ ఎదురు చూడలేదు. అతడు అందరివైపు వ్రేలుచూపిస్తూ, 'వీరందరకూలేని అభ్యంతరం నీ కొక్కనికే ఎందుకుండాలి?' అనడిగాడు.

సుబ్బారాయుడు వారందరివైపు ఒకసారి చూశాడు. తానొక గొర్రెలమందను చూస్తున్నట్లు అతనికి అనిపించింది. 'వాళ్ళు అభ్యంతరం చెప్పకపోవడానికి గల కారణాలు నాకు తెలియవు. నేను దొంగనని మీకుతోస్తే న్యాయవిచారణ చేసేందుకు పోలీసులున్నారు, కోర్టులున్నాయి. అంతేగాని ఇలాంటిచిట్కాపనులు చేసేందుకు నేను సిద్ధంగాలేను' అన్నాడు సుబ్బారాయుడు. ఇక తాను చెప్పవలసిందేమీ లేనట్లు తలపాగానుతీసి విదిలించి భుజానవేసుకుని వెనుదిరిగాడు.

చెళ్ళుమని కొట్టి గుర్రాన్ని వెనకకు మళ్ళించాడు మునసబు.

కుంటోడు, 'అడెళ్లితే ఎళ్లనీండి. మిగిలోళ్లసేత పెమాణం సేయిద్దాం. బయల్దేరండి.' అన్నాడు.

'ఇక ప్రయాణం చెయ్యాల్సిన అవసరం లేదు. దొంగ తనంతట తానే బయటపడ్డాడు.' అన్నాడు మునసబు.

గిరుక్కున వెనుదిరిగాడు సుబ్బారాయుడు. మునసబుగారి ముఖంలోకి గుచ్చిచూసి, తుపుక్కున నేలమీద ఉమిసి, వెనుదిరిగి చకచక నడవడం ప్రారంభించాడు.

మునసబుగారి ముఖం రక్తం పులుముకున్నట్లు ఎర్రయినంది. అతడు పటపట పళ్ళుకొరకడం ప్రక్కనున్నవారికి వినిపించింది.

* * *

ఆ రాత్రి నులకమంచంమీద పడుకున్న సుబ్బారాయునికి ఒక పట్టాన నిద్దరాలేదు. పొలంలో నేలమీద దొర్లుతూ కుట్టిగాడు కార్చిన నెత్తురు, నెత్తిన చేతులు జోడించి ప్రాణం దక్కించమని వాడు చేసిన ప్రార్థన—మళ్లీ మళ్లీ అతనికి జ్ఞాపకానికి వచ్చి వచ్చి మెదడును అల్లకల్లోలం చేశాయి.

తెల్లవారుజామున అతనికి కునుకుపట్టింది.

ఉదయం ఎవరో తలుపుమీద తడుతూఉండగా సుబ్బారాయునికి మెలకువ వచ్చింది. అతడులేచి తలుపు తీశాడు. బయట మాస్టరుగారు నిలుచుని ఉన్నారు. ఉదయపు సూర్యుని కిరణాలు సూటిగా కళ్ళలో గుచ్చుకోగా సుబ్బారాయుడు కళ్ళు చిట్లించాడు. 'మీరా మాస్టారూ' అన్నాడతడు.

'నేనే. ఐనా ఇదేమిటి? ఇవాళ రోడ్డు ప్రారంభిస్తున్నామని తెలిసిగూడ ఇంత ఆలస్యంగా నిద్రలేచావు?' అన్నాడు మాస్టరు.

'పొరబాటయింది మాస్టారు. రాత్రి చాల ఆలస్యంగా పడుకున్నాను. తొందరగా మెలకువ రాలేదు. చాల పొద్దెక్కిందే. మావాళ్లు పని ప్రారంభించారా?' అనడిగాడు సుబ్బారాయుడు.

'ఏదీ. ఇంతవరకు ఒక్కడూ గూడెం వదిలి రాలేదు. సంగతేమిటో కనుక్కుందామని నేరుగా

నీదగ్గరకొచ్చాను. నువ్వేమో ఇలా ఉన్నావు' అన్నాడు మాస్టరు.

'ఒక్కనిమిషం అలా కూర్చోండి, వెంటనే బయలుదేరుదాం'అంటూ సుబ్బారాయుడు మంచాన్ని తెచ్చి గుడిసెబయట వేశాడు. మాస్టరు మంచంమీద కూర్చుని, జేబులోనుండి ఎస్టిమేషను కాగితాలను తీసి చూడసాగాడు. సుబ్బారాయుడు ముఖం కడుక్కుంటూ నిన్నసాయంత్రం మునసబుగారి వరిపొలంలో జరిగిన సంఘటనను పూసగుచ్చినట్లు చెప్పాడు.

ఇంతలో కుట్టిగాడు తన బృందంతో వీధి మలుపు తిరిగి అల్లంతదూరాన వస్తూ ఉండడం కనిపించింది. మాస్టరు మంచంమీదనుండిలేచి, 'రాయుడూ వాళ్లంతా వస్తున్నారు, నువ్వు తొందరగా తెములాలి' అన్నాడు. సుబ్బారాయుడు కండువాతో ముఖం తుడుచుకున్నాడు. వాళ్లిద్దరూ కలిసి వీధిలోకి వచ్చారు.

కుట్టిగాడు ముందు నడుస్తుండగా మిగిలిన హరిజనులు అతని ననుసరించి వస్తున్నారు: వారి చేతులలో రోడ్డు నిర్మాణానికి కావలసిన పారలు, పలుగులు మొదలయిన పరికరాలు లేవు.

హరిజనులగుంపు చేరువగా రాగానే సుబ్బారాయుడు నవ్వుతూ, 'ఏమిటిది కుట్టిమామా· హరి కథ వినడానికి బయలుదేరారా ఏమిటి? పార పలుగులు ఏమీ లేకుండా ఉత్తిచేతులలో అక్కడకువెళ్లి ఏం చేద్దామని?' అనడిగాడు.

'మేము రోడ్డువేయడానికి బయలుదేరలేదు.' అన్నాడు కుట్టిగాడు.

'ఏం?!' మాస్టరుగారి ముఖంలో తొట్రుపాటు కొట్టవచ్చినట్లు కనిపించింది.

కుట్టిగాడు సుబ్బారాయునివైపు గజ్జికుక్కను చూసినట్లు చూశాడు· తరువాత మాస్టరువైపు తిరిగి, 'మాస్టరుగారూ ఈ సుబ్బారాయుడు మునసబుగారినే ఎదిరించేటంతటి గొప్పవాడైపోయాడు. వాడు ప్రారంభించిన రోడ్డుపనిలో మేం పాల్గొనబోము.' అన్నాడు.

మాస్టరుగారికి తలగిర్రున తిరుగుతున్నట్లనిపించింది. అతని చేతిలోని ఎస్టిమేటు కాగితాలు నీ రెండలో మెరుస్తూ ఉదయపు గాలికి రెపరెపలాడాయి.

గుంపు ముందుకు సాగబోయింది. మాస్టరు వీధికడ్డంగా నిలుచుని కుట్టిగాని చేతులుపట్టుకుని, 'ఏమిట్రా కుట్టీ—ఇది. మాటా- మాటా వచ్చింది సుబ్బారాయునికీ మునసబుగారికేగదా. మధ్యమీరు రోడ్డుపని ఆపివేయడం ఏమిటి? అసలిది మీ రోడ్డేగదయ్యా. మీ రోడ్డును మీరు వేసుకోవడాని ఇన్ని పట్టింపు లెందుకు?' అన్నాడు.

'అదంతా మాకూ తెలియదు· రోడ్డు నిర్మాణంలో పాల్గొంటే మాకీ ఊర్లో మంచినీళ్ళు దక్కవని మునసబుగారు చెప్పారు' అన్నాడు కుట్టిగాడు.

ఆ మాటవినగానే మాస్టరు అవాక్కయి పోయినాడు. అతని చేతిలోని ఎస్టిమేషను కాగితాలు జారి క్రిందపడ్డాయి.

అతనిని ప్రక్కకి నెట్టివేసి కుట్టిగాడు ముందుకు నడిచాడు. గుంపు అతనిని అనుసరించింది. ఎస్టిమేషను కాగితాలు వాళ్లందరి కాళ్లకిందపడి నలిగి పుల్లదుమ్ములో కూరుకుపోయాయి.

క్రమక్రమంగా దూరమైపోతున్న ఆ గుంపుకేసి చూస్తూ మాస్టరు, సుబ్బారాయుడు నిశ్చేష్టులై నిలబడిపోయారు. ఉదయపుఎండ కలగజేసిన వారి నీడలు క్రమక్రమంగా పొట్టివౌతున్నాయి.

నిద్రలేచి కళ్లు పులుముకుంటూ వీధిలోకి వచ్చిన హరిజన యువకుడొకడు పుల్లదుమ్ములో సగానికి కూరుకుపోయిన కాగితాన్ని చేతిలోనికి తీసుకున్నాడు. దాని మడతలువిప్పి తల్లక్రిందులుగ పట్టుకుని ఎదో వింతవస్తువును చూసినట్లు చూడసాగాడు. అలా కొంతసేపు చూసి కాగితాన్ని ఉండగాజేసి మొండిగోడక్రిందికి గిరవాటుపెట్టాడు. మొండిగోడ కిందఉన్న కుంటిగాడిద ఆ కాగితాన్ని ఆప్యాయంగా స్వాహాచేసింది.

శిలాప్రతిమలలాగ వీధిమధ్యన నిలుచునిఉన్న మాస్టరును, సుబ్బారాయుడిని చూసి వీధికుక్క విపరీతంగా మొరగసాగింది.